

Agnieszka PODYMA

SYNAGOGI POSTĘPOWE

W BIAŁEJ, WADOWICACH I ANDRYCHOWIE

Typowy dla XIX w. proces zakładania postępowych synagog na ziemiach zaboru austriackiego wystąpił w drugiej połowie stulecia. Obok pierwszych, reprezentacyjnych świątyni templewych we Lwowie i w Krakowie pod koniec wieku powstały synagogi w Przemyślu, Stanisławowie, Tarnowie i Drohobyczu. Galicyjscy Maskile¹ w starych gminnych wspólnotach długo byli zwalczani przez Żydów ortodoksyjnych, chasydów i pojawiające się z końcem XIX w. ugrupowania syjonistyczne. Aby uczestniczyć w zmodernizowanych nabożeństwach sukcesywnie, często w atmosferze wewnętrznych konfliktów, zakładali własne domy modlitewne. Nowo fundowane templa, pod wpływem zreformowanego rytuału, przybrały odmienną, jednokierunkową aranżację wnętrza. Bima² zredukowana do prostego pulpitu, często o formie chrześcijańskiej ambony, ze środka sali modlitewnej przeniesiona została ku ścianie wschodniej, przy której miała się koncentrować uwaga wiernych podczas całego nabożeństwa. Najbardziej wyeksponowanym elementem wyposażenia synagogi stała się Aron ha-kodesz³. Dla kobiet przeznaczone były szeroko otwarte empory obiegające ściany głównej sali modlitewnej⁴.

Postępowe synagogi, początkowo urządzone w domach prywatnych, z czasem zyskały należyłą oprawę. Wraz ze wzrostem liczebności rozwijających się wspólnot, prężne towarzystwa oświeconych Żydów podejmowały trud wystawienia świątyni ale jedynie w dużych ośrodkach miejskich, dysponujących silną lub wpływową grupą

¹ Maskile byli zwolennikami Haskali – oświeceniowego ruchu szerzącego nowoczesną kulturę europejską wśród Żydów w latach ok. 1750-1880. Maskile byli propagatorami odrodzenia kultury żydowskiej przez rozwój nauki, oświaty i reformę religii.

² Bima zwana też almemorem jest miejscem, z którego w synagodze odczytuje się Torę – Pięcioksiąg. W bożnicy ortodoksyjnej bima stała pośrodku sali modlitewnej i stanowiła główny akcent wewnętrznego wystroju przybierając formy rozbudowanego podwyższenia z pulpitem lub dekoracyjnego baldachimu.

³ Aron ha-kodesz czyli „święta skrzynia” pełni w synagodze funkcję szafy ołtarzowej, w której przechowywane są rudały – zwoje Tory. Aron ha-kodesz często w formie bogato oprawionej wnęki zawsze umieszczana jest we wschodniej ścianie synagogi symbolizującej tradycyjny kierunek Jerozolimy.

⁴ Motyw wewnętrznych galerii o funkcji tzw. „babińca” nie był nowym rozwiązaniem. Pojawił się już w XIV w. w synagogach sefardijskich a od XVI w. w synagogach włoskich i polskich. W krakowskiej XVII-wiecznej bożnicy Izaaka Jakubowicza emporę dla kobiet ponad sienią zaprojektowano wzorując się na żeńskich kościołach klasztornych tego czasu. Poza terenem Polski i czeska Pragę w strefie aszkenazyjskiej galerie nie występowały (por. M. Piechotka, K. Piechotka, *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 18).

Maskilów. Architektura galicyjskich świątyń templowych szeroko nawiązywała do europejskich wzorów operujących popularnymi elementami historyzmu europejskiego. Obok stylów historycznych jak: romanizm i klasycyzm pojawiły się eklektyczne kostiumy i elementy rundbogenstilu. Fundatorzy i architekci synagog postępowych, w zależności do jakich wątków ideowych chcieli nawiązać taki kostium stylistyczny nadawali nowym świątyniom. Orientalne elementy rzadko przenikały na zewnętrzne elewacje. Doceniano atrakcyjność i bogactwo mauretańskiego stylu ale ograniczano jego użycie do wystroju wnętrza.

Wśród galicyjskich synagog odrębną grupę stanowiły postępowe świątynie w południowo-zachodniej Małopolsce. Nie zachowane domy modlitewne Żydów w dawnej Białej, Wadowicach i Andrychowie w odróżnieniu od pozostałych galicyjskich templi, operowały zespołem form typowych dla austriackich i niemieckich rozwiązań ale w odmiennej redakcji, charakterystycznej dla sąsiedniego Śląska Cieszyńskiego.

Odrębność architektury synagog w dawnym powiecie wadowickim została podyktowana specyficznymi warunkami rozwoju osadnictwa żydowskiego na tym terenie. Proces zakładania gmin został na tych ziemiach spowolniony w wyniku odmiennej sytuacji geopolitycznej. W średniowieczu tereny przylegające od północy do Śląska Cieszyńskiego nie należały do Rzeczypospolitej, lecz wchodziły w skład piastowskich księstw: Oświęcimskiego i Zatorskiego. Kolejni książęta prowadzili politykę nieprzychylną Żydom i jedynie w dwóch miastach księstwa – Oświęcimiu i Zatorze – zezwolili osiedlać się Izraelitom. Sytuacja nie uległa zmianie ani na mocy unii personalnej z 1462 r., kiedy Kazimierz Jagiellończyk przyłączył te księstwa do Polski, ani w 1772 r. po włączeniu tych ziem do Monarchii Austriackiej. Miasta w obawie przed żydowską konkurencją konsekwentnie nie zgadzały się na osadnictwo Izraelitów.

Żydzi powstrzymywani przepisami skutecznie je obchodzili korzystając z przywilejów jakie mogli uzyskać w prywatnych miastach lub osiedlali się we wsiach przylegających do większych ośrodków. Pomału docierali do kolejnych miast dawnych Księstw Zatorskiego i Oświęcimskiego, jednak, co rozumiały, ta część ziemi krakowskiej poza małymi skupiskami starego osadnictwa odznaczała się wyjątkowo

niskim wzrostem. Najdłużej, aż do ery konstytucyjnej, zakaz osiedlania się Żydów utrzymał się w Wadowicach⁵.

W dobie kapitalistycznego rozwoju migracja ludności ze wsi do miast przybrała gwałtowną formę. Po osiągnięciu w 1867 r. równouprawnienia do ważniejszych ośrodków jak: Biała, Andrychów i Wadowice napłynęła duża rzesza wyznawców religii mojżeszowej. Miasta, pozbawione do tej pory starych gmin, szybko zostały zdominowane przez Żydów ze środowisk postępowych, przybywających głównie z terenów pobliskiego Śląska z miast: Bielska, Cieszyna, Skoczowa oraz z terenów bardziej odległych, jak Czechy, Morawy i Słowacja. W miastach nowo zasiedlanych przez Żydów nastąpiła podobna sytuacja, jaka miała miejsce pół wieku wcześniej na terenie sąsiedniego, dawnego Księstwa Cieszyńskiego⁶. Przybywający głównie z południa lub z zachodu Żydzi byli zgermanizowani. Napływający również z Zachodniej Małopolski Izraelici szybko w takim środowisku się cywilizowali. Dominacja kultury i języka niemieckiego powodowała, że miasta te silniej były związane z sąsiednim Śląskiem Austriackim, niż z Galicją.

Proces ten uległ odwróceniu, gdy do tych miast z końcem XIX w. w większym nasileniu zaczęła napływać w poszukiwaniu pracy żydowska ludność z centralnej i wschodniej Galicji. Tradycyjni Żydzi nazywani polskimi zastawali gminy założone w duchu postępu i albo włączali się do wspólnoty, nadając jej bardziej dla nich przyswajalną formę, jak w Wadowicach, lub zakładali własne małe domy modlitewne. Wówczas nastąpił powolny proces przemiany żydowskiej społeczności z orientacji proniemieckiej na propolską. Mimo to, aż do 1939 r. żywioł niemiecki w miastach ziemi oświęcimskiej był obecny. Zjawiska te nie dotyczyły miast o starym osadnictwie żydowskim, jak wspomniany Oświęcim, Zator⁷, Chrzanów i małych miasteczek pozbawionych przemysłu lub funkcji administracyjnych, jak: Kęty, Kalwaria Zebrzydowska, Myślenice.

Owocem cywilizacyjnego postępu w żydowskich gminach Białej, Andrychowa i Wadowic było zakładanie zmodernizowanych synagog o nowoczesnej formie.

⁵ *Księga Pamiątkowa b. gmin żydowskich Wadowic, Andrychowa, Kalwarii i Myślenic*, red. i tłum. J. Dawidowicz, Tel Aviv 1968, s. 5.

⁶ *Żydowskie zabytki Cieszyna i czeskiego Cieszyna*, red. J. Spyra, Cieszyn 1999.

⁷ W. Jaworski, *Zarys dziejów ludności żydowskiej w regionie wadowickim*, „Studia i materiały z dziejów Śląska” t. 19, Katowice 1991, s. 207.

Biała

W wyjątkowo korzystnej sytuacji była Biała. Doskonałe geopolityczne położenie miasta na granicy polsko–śląskiej, naprzeciwko silnego ośrodka tkackiego jakim było Bielsko, sprawiło, że Biała szybko stała się jego polskim odpowiednikiem. Napływający z sąsiednich terenów Śląska, Czech i Moraw Żydzi wzorem bielskiej wspólnoty założyli własną gminę w połowie lat 70. XIX w.⁸ Na jej czele stanęła Rada, której głównym celem było wzniesienie reprezentacyjnej świątyni. Po zebraniu odpowiednio wysokich funduszy zwrócili się do bielskiego architekta Karola Korna by wykonał plany nowoczesnej świątyni⁹. Wybór Korna na projektanta i jednocześnie budowniczego głównej białskiej synagogi było efektem sławy jaką cieszył się młody jeszcze architekt po wzniesieniu monumentalnej świątyni w Bielsku¹⁰. Oba obiekty stały się dobrym początkiem jego długiej kariery nie tylko w środowisku lokalnym¹¹. Białscy postępowcy kierowani porównywalnymi aspiracjami jak kilka lat wcześniej ich bielscy współwyznawcy w 1889 r. wzniesli nową świątynię na północnym przedmieściu, w dawnej gminie Lipnik, gdzie od lat skupiało się życie żydowskiej wspólnoty. Mimo skromnych możliwości Żydzi z Białej ufundowali nową gminną synagogę w bardzo reprezentacyjnym miejscu, przy głównym trakcie cesarskim wiodącym do Krakowa (obecnie ul. 11 Listopada). Usytuowana na odsłoniętej przestrzeni otrzymała od strony zachodniej wydłużoną fasadę, powstałą w wyniku wyrównania opadającego terenu.

Uroczyste otwarcie białskiej tempel nastąpiło 22 września 1889 r. Wybudowany za sumę 30.000 florenów¹² nowoczesny dom modlitwy stał się ważnym miejscem gromadzącym Żydów oświeconych. W 1939 r. po wkroczeniu Niemców do miast Bielska i Białej obiekty żydowskiego kultu sukcesywnie niszczone. 14 września¹³

⁸ B. Sablik, *Z dziejów bielskich i białskich Żydów*, „Kalendarz Beskidzki”, 1992, Bielsko-Biała 1992, s. 38.

⁹ E. Chojecka, *Artystyczna geneza synagog Bielska i Białej*, w: *Żydzi w Bielsku, Białej i okolicy. Materiały sesji naukowej odbytej w dniu 19. stycznia 1996*, red. J. Polak, J. Spyra, Bielsko-Biała 1996, s. 80.

¹⁰ *Ibidem*, s. 77.

¹¹ Karol Korn utożsamiany z nowoczesną architekturą synagogalną został zaproszony, w latach 90- tych, do dokończenia tarnowskiej gminnej synagogi w oparciu o nowe autorskie plany. Zbyt wysoki jednak koszt budowy przedstawiony przez Korna spowodował, że przełożenie tamtejszej gminy wycofało się z realizacji o dalsze lata przeciągając inwestycję, W A P w Krakowie, Od. w Tarnowie, AU – 138 teka ul. Nowa 5, s.140.

¹² E. Chojecka, *op. cit.*, s. 87; por. przyp. 39.

¹³ E. Bergman, J. Jagielski, *Zachowane domy modlitewne i synagogi w Polsce: katalog*, Warszawa 1996, s. 22.

spalona została synagoga w Białej a Żydów obciążono 20- tysięczną grzywną przeznaczoną na usunięcie gruzu po świątyni¹⁴.

Synagoga postępową w Białej miała wyraźnie zarysowaną bryłę. Była budowlą trójnawową. Korpus główny na rzucie zbliżonym do kwadratu zamykała od wschodu poligonalna absyda. Halę korpusu dzieliły cztery filary. Wzdłuż ścian bocznych i zachodniego przęsła biegly wsparte na kolumnach galerie dla kobiet, od wschodu na wewnętrznej emporze mieścił się chór muzyczny z organami. Poniżej ustawiona została tradycyjna struktura szafy ołtarzowej Aron ha-kodesz¹⁵. Przestrzeń sali modlitwowej nakrywał strop kasetonowy a ściany dekorowały malowidła miejscowego malarza Glücklichich¹⁶. Od zachodu do głównej bryły przylegała poprzeczna nawa mieszcząca w bocznych przestrzeniach klatki schodowe. Nad częścią środkową wzniesiona została oktagonalna kopuła na wysokim tamburze. Tak skonstruowaną bryłę w 1937 r. nieznacznie przebudował projektant synagogi Karol Korn dostawiając od wschodu pomieszczenia mieszczące klatki schodowe i garderobę. Wówczas plan synagogi nieznacznie się wydłużył a elewacja wschodnia przybrała formę prostej ściany z wysuniętym uskokiem¹⁷.

Zewnętrzny kostium oddawał przestrzenne podziały świątyni. Akcentami horyzontalnymi jak: wydatny gładki cokół, gzyms podokienny i kordonowy, fryz uskokowy odpowiadały dominujące pionowe podziały. Płaskie lizeny wydzielały przestrzenie, w które wpisano potężne dwukondygnacyjne okna zwieńczone nadwieszonymi archiwoltami. Wyjątkowo strzelistym charakterem odznaczała się zachodnia trójosiowa fasada z monumentalnymi schodami prowadzącymi do wejścia głównego. Wyciągnięty do góry trójkątny szczyt przestrzeni środkowego ryzalitu wieńczył ośmioboczny tambur z kopułą prześwietloną latarnią. Głównym motywem dekoracyjnym fasady były: kolumienkowa galeryjka szczytu, fryzy uskokowe oraz arkadowe obramienie portalu i umieszczonej nad nim rozety. Całość dopełniały kopułowe sterczyny flankujące trójkątny szczyt ryzalitu i Tablice Przykazań w jego zwieńczeniu. Pozostałe elewacje dzieliły monumentalne otwory okienne o arkadowym zarysie.

¹⁴ B. Sablik, *op. cit.*, s. 39.

¹⁵ E. Chojcka, *op. cit.*, s. 87; por. przyp. 39.

¹⁶ *Ibidem*, s. 80.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie sygn akt A 13/II Dyrekcja Robót Publicznych w Krakowie (1871-1939) fasc 131.

Wadowice

Wadowice od średniowiecza do epoki konstytucyjnej monarchii austro-węgierskiej utrzymały zakaz osiedlania się Żydów w obrębie miasta. Jeszcze w 1860 r. nie odnotowano obecności żadnego Izraelity¹⁸. Dopiero na fali emancypacji i reform z lat 1867-1868 mogli pierwsi Żydzi zamieszkać w mieście szybko nadrabiając swą wielowiekową nieobecność. Największy rozwój osadnictwa żydowskiego przypadł na lata 1880-1890¹⁹.

Pierwsi izraeliccy osiedleńcy założyli w północno-zachodniej części miasta dzielnicę żydowską (ob. Plac Bohaterów Getta)²⁰. Zorganizowani w gminę około 1880 r. doprowadzili do powstania podstawowych instytucji jak synagoga i cmentarz²¹. Pierwszy drewniany Dom Zgromadzeń miała zastąpić murowana świątynia²². Jak podaje Dawid Jakubowicz nową synagogę w duchu niemieckiego postępu wzniesli wadowiccy Żydzi w czasie największego rozwoju wspólnoty w latach 1885-1889²³. Projektodawcą zaś miał być Karol Korn, twórca synagog w Bielsku i Białej. Dobrze sytuowani ale stosunkowo nieliczni Żydzi na rzecz budowy tempel zaciągnęli pożyczkę hipoteczną w bielskim banku spłacaną aż do I wojny światowej.

Nowa wadowicka świątynia od samego początku miała postępowy charakter czyli była wnętrzem jednokierunkowym z dominującą Aron ha-kodesz i rozstawionymi po jej obu stronach bimą i pulpitem kantora. O takim charakterze świątyni zdecydowali przeważający w Wadowicach do lat 80. XIX w. Żydzi niemieccy jak ich zaczęto nazywać w odróżnieniu od Izraelitów ortodoksyjnych czy Chasydów z terenów Galicji Wschodniej. Napływający sukcesywnie w poszukiwaniu pracy Żydzi ze wschodu oraz sąsiednich miast o starym osadnictwie jak Oświęcim, Zator czy Chrzanów przyczynili się do przeprowadzenia pewnych zmian w postępowej świątyni. Wzorowana na synagodze w Białej empora wschodnia ponad Aron ha-kodesz, przeznaczona na chór żeński i organy, została zamurowana pod wpływem pobożnych Żydów²⁴. Pod naporem tradycjonalistów również usunięto z kopuły wieńczącą metalową iglicę, która wysmuklała przyćmawiające proporcje wielobocznej czaszy.

¹⁸ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1782-1868*, Lwów 1914, s. 192.

¹⁹ *Księga Pamiątkowa...*, s. 10.

²⁰ W. Żin, A. Kadłucki, K. Kuśnierz, *Wadowice miasto Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 48.

²¹ W. Jaworski, *op. cit.*, s. 209.

²² *Ibidem*.

²³ *Księga Pamiątkowa...*, s. 20.

²⁴ *Ibidem*, s. 17.

Jeszcze na kartkach pocztowych z 1905 i 1917 r. widnieje to dekoracyjne zwieńczenie ale już na zdjęciu z 1926 r. szpic nie jest zarejestrowany²⁵. Poza drobnymi zmianami synagoga do końca swego istnienia zachowała postępowy charakter mimo, że urząd rabina sprawowali Żydzi o różnych zapatrywaniach²⁶. Synagoga, duma wadowickich Żydów pełniła podobne funkcje społeczne jak świątynia w Białej.

W październiku 1939 r. Niemcy zniszczyli synagogę. Po jej podpaleniu wysadzono powietrze pozostałe ruiny, a miejscowych Żydów zmuszono do uprzątnięcia gruzu²⁷.

Wadowicka synagoga usytuowana na otwartej przestrzeni w centrum dzielnicy żydowskiej, przy dawnej ulicy Marcina Wadowity, (ob. Gimnazjalna) dominowała swą bryłą nad sąsiednią miejską zabudową. Plan i rozczłonkowanie bryły powtarzały rozwiązanie w Białej. Do trójnawowej hali z absydą od wschodu dostawiono poprzeczny narteks z wyodrębnionym środkowym ryzalitem zwieńczonym kopułą.

Wnętrze głównej sali modlitewnej wzdłuż ścian bocznych i zachodniego przęsła obiegały emporie dla kobiet. Przestrzeń wschodniej absydy wypełniała wykonana z hebanu Aron ha-kodesz, a salę przykrywał sufit pokryty gwiazdzistą polichromią²⁸. W zachodniej bryle umieszczono przedsionek i flankujące go przestrzenie klatek schodowych. W szacie zewnętrznej synagogi powtórzono podziały i dekoracje bialskiej świątyni: rytm okien obwiedziony mauretańskimi archiwoltami, portal główny z rozetą wpisane w wysoką arkadę oraz kolumniowa galeryjka szczytu zachodniej fasady i dekoracyjny fryz schodkowy całej elewacji. Elementami wieńczącymi szczyt były minaretowe sterczyny i Tablice Mojżeszowe.

Wadowicka świątynia w swej zasadniczej formie przypominając synagogę w Białej nie była jej wierną repliką. Odmiennosc zaakcentowana została głównie w proporcjach bryły budowli. Wadowicka realizacja, usytuowana na płaskiej działce, nie powtarzała smukłości synagogi z Białej. Dodatkowo przytłaczała ją ciężka kopuła osadzona na niskim tamburze. Skromniej opracowane zostały dekoracyjne detale elewacji.

²⁵ *Wadowice na dawnych pocztówkach*, red. P. Wyrobiec, Wadowice 2000, s. 121-122, fot. 127-129.

²⁶ Swoistą batalię wyborczą prowadzili postępowcy z chasydami w 1913 r. Wybrany rabinem Anszil Icchak Selternich z Oświęcimia nie popierany przez postępowców dzięki swej mądrości ostatecznie i przez nich został zaakceptowany, sprawował swój urząd do II wojny światowej (por. *Księga Pamiątkowa...*, s. 17).

²⁷ T. Bernstein, A. Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach (I IX 1939-25 X 1939) cz. 1*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 38, 1961, s. 36.

²⁸ *Księga Pamiątkowa...*, s. 17.

Andrychów

Żydzi w prywatnym mieście Andrychowcie uzyskali prawo osiedlania się na mocy przywileju lokacyjnego Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1767 r.

Początkowo stanowili mały procent mieszkańców, zaledwie 1,4%²⁹. Wraz z rozwojem w mieście fabrycznego włókiennictwa zaczęli napływać Żydzi z terenów Śląska i Czech, którzy uruchomili w Andrychowcie cały przemysł uszlachetniający surowe sukno jak: magiel, farbiarnie, drukarnie. W 1859 r. Żydzi stanowili już 16,6% mieszkańców miasta³⁰. Postępowcy, stanowiący ok. 80% żydowskiej społeczności, w drugiej połowie XIX w. założyli gminę wyznaniową³¹.

W centrum miasta na zachód od rynku przy ówczesnej ulicy Grunwaldzkiej (ob. Legionów) wzniesiono drewnianą synagogę, budynek kahalny i szkołę żydowską. W 1885 r., w czasie największego rozkwitu izraelickiej wspólnoty, na miejscu zniszczonej drewnianej synagogi andrychowscy Żydzi wzniesli nowoczesną tempel³². Większość kosztów budowy pokrył pierwszy prezes kahału i miejscowy przemysłowiec Maurycy Unger. Reprezentacyjny budynek swą bryłą i elewacjami przypominał synagogi w Białej i Wadowicach. Duży gmach mieścił aż 600 miejsc siedzących w głównej sali modlitewnej³³. W 1924 r. obok synagogi wzniesiono mykwę z pomieszczeniami przeznaczonymi do rytualnego uboju³⁴. Późne dobudowanie tego ważnego dla tradycyjnych Żydów zespołu świadczy o istotnym wzroście, w ogólnej liczbie wyznawców religii mojżeszowej, Żydów ortodoksyjnych. W 1925 r. rabinem został Dawid Awigdor, czołowy działacz syjonistyczny związany z organizacją Mizrachi³⁵. Za jego rabinatu w 1930 r. odnowiono świątynię dzięki wsparciu i osobistemu zaangażowaniu Bernarda Stamberga, miejscowego właściciela fabryki włókienniczej. Przy odnawianiu wewnętrznych polichromii i tynków elewacji, postępową aranżację świątyni nie została zmieniona. Synagoga była centrum kulturalno-religijnym andrychowskich Żydów mających do dyspozycji bardzo bogaty księgozbiór kahalnej (gminnej) biblioteki.

²⁹ M. Biel-Pająkowska, *Żydzi na ziemi andrychowskiej*, Andrychów 1998, s. 2.

³⁰ M. Biel-Pająkowska *op. cit.*, s. 4.

³¹ W. Jaworski, *op. cit.*, s. 203.

³² *Księga Pamiątkowa...*, s. 151.

³³ *Ibidem*, s.152.

³⁴ M. Biel-Pająkowska *op. cit.*, s. 4.

³⁵ *Księga Pamiątkowa...*, s. 152.

25 listopada 1939 r. Niemcy podpalili synagogę, której mury w marcu 1940 r. musieli rozebrać sami Żydzi. Zniszczony został również księgozbiór i dokumentacja gminy w Andrychowie³⁶.

Duży i reprezentacyjny gmach tempel wyróżniał się swą skalą i orientalizującym kostiumem z niskiej, przeważnie parterowej zabudowy ul. Legionów. Orientowany budynek boczną elewacją przylegał do południowej pierzei ulicy. Zachodnia fasada zaakcentowana została poprzez wydzielenie przed nią przestrzennego dziedzińca. Plan synagogi w kształcie odwróconej litery T był analogicznie rozwiązany jak w świątyniach Białej i Wadowic. Do korpusu na rzucie prostokąta dostawiona została od zachodu poprzeczna bryła przedsionka. W porównaniu z synagogami w Białej i w Wadowicach andrychowski korpus główny świątyni został wydłużony w kierunku wschodnim o cztery osie. Brak planów i czytelnych zdjęć nie pozwala przesądzić czy ścianę wschodnią kończyła absyda. Mając na uwadze wyciągnięcie korpusu można przypuszczać, że nie rozczłonkowano ściany wschodniej absydą. Wnętrze zaaranżowano typowo, z galerią dla kobiet w głównej sali modlitewnej wzdłuż ścian bocznych i zachodniego przesła. W ścianie wschodniej ustawiono Aron ha-kodesz o formie kolumnowego portyku z niszą na zwoje Tory po środku. Przed szafą ołtarzową stała bima wyodrębniona przez ażurową kratę. W przestrzeni zachodniej wydzielono przedsionek i klatki schodowe po bokach. Ściany dekorowały bogato złożone polichromie patronowe wykonane przez malarza z pobliskiego Zatora Abrachama Thiebergera³⁷.

To co zdecydowanie odróżnia andrychowską tempel od dwóch synagog w sąsiednich miejscowościach to brak kopuły nad zachodnim narteksem. Funkcję pionowych akcentów przejęły wyraźnie wyodrębnione, wieloboczne filary fasady zachodniej flankujące środkowy ryzalit. Wyciągnięte do góry w formie minaretowych sterczyn w analogiczny sposób dzieliły ścianę fasady na trzy płaszczyzny. Podobnie rozwiązane zostały otwory okienne i drzwiowe. Drobne różnice dotyczą fasady zachodniej, gdzie zamiast wysokich, arkadowo wyciętych okien, jak w bocznych elewacjach, umieszczone zostały okna o zarysie kwadratu z nałożonym nań czteroliściem. Konsekwencją tej zmiany było wprowadzenie dodatkowych okulusów w ścianach czołowych narteksu by oświetlić drugą kondygnację poprzecznej przestrzeni. Skromniej rozwiązano arkadowo zamknięte okna, które prosto spływały na

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Księga Pamiątkowa...*, s. 151.

gzyms cokołu bez dekoracyjnych biforiów jakie wpisano u podstaw otworów okiennych zarówno w Białej jak i w Wadowicach. Pozostały repertuar form i motywów dekoracyjnych jest porównywalny. Zachodni szczyt ozdabiała kolumnenkowa galeryjka, całą bryłę obiegał arkadowy fryz a okna wieńczyły zastrzone archiwolty łuków.

Zakończenie

Przyjmując za właściwy czas powstania trzech synagog w: Andrychowie (1885 r.), Wadowicach (1889 r.) i Białej (1889 r.), można stwierdzić że pierwszy projekt sporządzono dla andrychowskich Żydów. Podstawowy prototyp w kolejnych realizacjach był modyfikowany i wzbogacany. Na postawie bardzo dużych podobieństw andrychowskiej tempel do synagog Karola Korna w Wadowicach i Białej, mimo braku wzmianek o projektodawcy, można przyjąć że bielski architekt miał udział w budowie synagogi w mieście Ankwiczów. Karol Korn dysponując firmą budowlaną mógł w jednym niemalże czasie zaprojektować trzy bardzo podobne świątynie, modyfikując jeden podstawowy wzór. W kolejnych realizacjach zbliżony repertuar motywów, ukształtowanie bryły i zasadniczy zrąb planu były rozwijane. Andrychowska wersja przez brak wieńczącej kopuły była prostszym rozwiązaniem. Monumentalna synagoga w Białej odznaczała się najbardziej wyszukaną formą zarówno w ukształtowaniu bryły jak i w wykonawstwie detali oraz w zastosowaniu we wnętrzu elementów żeliwnych wzorem wielkich założeń synagogałnych w Kolonii, Berlinie, Wiedniu i Budapeszcie³⁸. Najambitniejsze rozwiązanie w Białej było efektem dużo większych możliwości i silniejszej pozycji tamtejszych Żydów oraz ich niemalże terytorialnego związku z prężnym ośrodkiem miejskim jakim było Bielsko. Kontakty ekonomiczne i swoista chęć dorównania wydatnie się do tego przyczyniły. Korn projektując białą tempel był jednocześnie jej wykonawcą na czym realizacja mogła tylko zyskać.

Bliskie położenie i udział prawdopodobnie jednego architekta spowodowało, że wszystkie trzy synagogi przez swoje detale architektoniczne bezpośrednio nawiązywały do bielskiej tempel a pośrednio do synagog w Wiedniu i Budapeszcie Ludwika von Förstera. Galicyjskie synagogi powtarzały za bielskim pierwowzorem identyczne podziały elewacji zachodniej z wysoką arkadową wnęką mieszczącą na osi portal i rozetę. Zastosowana artykulacja ścian była prostsza, gdyż małopolskie świątynie,

³⁸ E. Chojecka, *Artystyczna geneza synagog...*, s. 87.

nawet bialska tempel, miały skromniejszy charakter. Znacznie mniejsze bryły nie dekorowały dwubarwne pasy ceglanych okładzin a wschodnie akcenty ograniczone zostały do mauretańskich łuków nad okiennych.

Kompozycja bryły i dominujący neoromański kostium stylowy wyraźnie wskazuje na inny kierunek inspiracji. Zespół form synagog w Białej, Wadowicach i Andrychowie wiąże się z liczną grupą niemieckich neoromańskich templi. Obok synagogi w Hamburgu (1857 r.) według projektu Albrechta Rosengartena, Kolonii przy Glockengasse Ernsta Zwirnera (1861 r.) czy Stuttgarcie Breymanna i Wolffa (1861 r.) najsilniejszą inspiracją była berlińska synagoga Eduarda Knoblaucha i Augusta Stülera³⁹. Jej nowoczesna szklano-żelazna konstrukcja bardzo szerokiej kopuły wywarła olbrzymi wpływ na architekturę synagogalną. Stała się wybitnym osiągnięciem nowoczesnej technologii i cywilizacji. Najsłynniejsza z kopułowych synagog, berlińska tempel przyczyniła się do rozpowszechnienia tej formy świątyni.

Małopolskie synagogi Białej, Wadowic i Andrychowa ze względu na bliskie sąsiedztwo ze Śląskiem Cieszyńskim przejęły za pośrednictwem lokalnego bielskiego środowiska wzory austriackich i niemieckich rozwiązań synagogalnych. Tak jak prestiżowe realizacje z terenu Śląska Austriackiego w Cieszynie, Bielsku i stołecznej Opawie reprezentowały tendencje przenikania się dwóch formacji stylowych. Eklektyczne połączenie kostiumu romańskiego z dekoracją mauretańską odzwierciedlało asymilatorskie tendencje utożsamiających się z kulturą niemiecką Żydów przy zaznaczeniu swej wyznaniowej odrębności. Silny związek tych ziem z, austriackim od wieków, sąsiednim Śląskiem Cieszyńskim wpłynął na szybkie przeniknięcie tu wpływów kultury niemieckiej. Ufundowane synagogi w Białej, Wadowicach i Andrychowie znacznie śmieiej i swobodniej nawiązywały nie tylko do europejskich stylów historycznych jak pozostałe świątynie postępowe w Galicji ale również do atrakcyjnych wątków orientalnych zarówno we wnętrzu jak i w szacie zewnętrznej.

Agnieszka Podyma jest absolwentką historii na WSP w Krakowie (1995) i historii sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim (2000). Publikowany artykuł jest częścią jej pracy magisterskiej „Synagogi postępowe w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim” napisanej w Instytucie Historii Sztuki UJ pod kierunkiem prof. dr. hab. Jacka Purchli.

³⁹ *Ibidem*.